

Nekonečné možnosti psaní o sobě

Jan Musil

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
me@janmusil.net

Jak napovídá její název, monografie *Od autobiografie k autofikci. Narativní strategie vyprávění o vlastním životě* Zuzany Foniokové (nar. 1981), kterou vydalo nakladatelství Host, se pokouší zachytit vývoj a proměny způsobů psaní, které se v poslední době v českém literárním i literárněvědném prostředí těší stále větší oblibě a pozornosti. Navzdory obrovskému zájmu, jež psaní o sobě v poslední době vzbuzuje u čtenářstva, české literární vědě chybí metodologie a pojmy, které by nám pomohly tato vyprávění kriticky číst a produktivně interpretovat. Kromě textů Vlastimila Válka o memoárové literatuře, pocházejících z minulého století, máme od roku 2021 k dispozici monografii *Vyprávět sám sebe. Teorie autobiografie* Kláry Soukupové, která usilovala toto desideratum českého literárněvědného bádání uspokojit. Snad i vzhledem ke své průkopnické pozici a důrazu na interpretaci literárních textů (samotná teoretická část čítá pouze něco kolem čtyřiceti stran) se kniha omezuje na „tradiční“ autobiografickou literaturu v úzkém slova smyslu a relativně konzervativní pojetí. Nová kniha Zuzany Foniokové naproti tomu přináší do našeho prostředí pozoruhodné množství nových konceptů, k nimž se však — s ohledem na jejich módnost — dokáže postavit také kriticky. Zahraniční debatu zpřehledňuje, načrtává vývoj klíčových myšlenek a jejich možnosti ukazuje v jednotlivých interpretačních kapitolách.

Setrvejme ještě na okamžik u srovnání s *Teorií autobiografie* Kláry Soukupové. Ta se zaměřovala na pojem autobiografie, pro nějž je důležitý zejména aspekt referenčnosti a je možné jej aplikovat na „neproblematické“ texty, v nichž se nám autor, který je zároveň vypravěčem a subjektem příběhu, snaží sdělit pravdu o svém životě. Všechno ostatní byly pro Soukupovou hybridní žánry, ať už se jednalo o nadřazené pojmy pro autobiografickou tvorbu (*ego-document*, *écrits du for privé*, *life-writing*), jako jsou *autofiction*, *factual fiction*, *pseudo-autobiography*, *performative biographism*, jak vypočítává Soukupovou citovaný Ansgar Nünning, nebo fikční meta-autobiografie, respektive autobiografická metafikce. Suchým výčtem se autorce daří zinscenovat jistou absurdnost nekontrolovatelně bujícího pojmového pole (čtenářstvo si na ni bude chtít vzpomenout později). Přitom ale již nebere v potaz, že v jejím vlastním pojetí zůstávají některé nevysvětlené, umlčené rozpory, které teoreti(č)ky vedou k promyšlení oněch „hybridních žánrů“, které se již dávno zdají „tradiční“ autobiografii vytlačovat z centra pozornosti. Když Soukupová vymezuje autobiografii, tvrdí: „Otázka

referenčnosti je pro definici autobiografie zcela zásadní.¹ Za nejlepší odpověď s jistými výhradami považuje Lejeunův autobiografický pakt. Brzy se však v návaznosti na postrukturalistické teorie narativní konstrukce identity dostává k tvrzení, které stojí v základu její metodologické inovace — teorie pozicionality: „Konstrukty sebe sama, předkládané v pamětech, nejsou nic než verbální konstrukty, jež se proměňují v závislosti na konkrétní situaci.“² Sám pojem konstruktů napovídá, že referenčnost se stala podružnou, jakkoli dříve mohla představovat klíč ke čtení autobiografických textů. Nemluví o tomtéž Goethe na samém začátku svého životopisu *Z mého života. Báseň i pravda*, který je běžně považován za jeden z prototypických příkladů tradiční západní autobiografie, když v předmluvě (!) reaguje na fingovaný (!) dopis svého nejménovaného přítele? Spisovatel připomíná skutečnost, která je pro nás ještě důležitější, totiž že jeho životopisné dílo je pojednání zpola historické a zpola básnické, že se pohybuje mezi Básní a Pravdou.³ Podstatné pro nás nyní je, že autor na imaginativní či fikční složku upozorňuje, nestaví ji však do popředí a nepracuje s ní explicitně.

Zuzana Fonioková však ve své knize ukazuje, že mnohem důležitější než reference je diference. Tedy nikoli vztah ke světu mimo text, ale hra znaků, v níž nacházíme nedostatky a slepá místa zavedených pojmů jako autobiografie, které se jeví docela samozřejmé, ale ve skutečnosti možná nikdy nebyly výstižné, respektive se jejich vymezení zúžilo natolik, že začaly vyžadovat doplnění. Vědomí o problémech těchto „žánrů“ nebo spíše způsobů čtení a psaní navíc není pouze věcí slovíčkaření literárních teoretiček a teoretiků, ale je podstatnou součástí reflektované literární hry, kterou rozvíjejí samotní autoři a autorky.

Srovnání knih Soukupové a Foniokové není z mé strany svévolné. Fonioková se sama proti záběru Soukupové vymezuje v úvodu své knihy a vytyčuje si vlastní cíle, totiž především zabývat se „různými formami vyprávění o vlastním životě, které se pohybují na kontinuu faktuální a fikční narace. [...] Nezajímá mě tolik autobiografie jako úzce vymezený žánr, naopak se soustředím zejména na narativy, které striktně kladená kritéria porušují a svou autobiografičnost zprostředkovávají více či méně nekonvenčními a inovativními postupy“ (s. 29). Klíčovou otázkou, zda jsou autobiografie a autofikce žánr, Fonioková řeší relativně běžnou klíčkou, když je označuje za modus/strategii, jež se týkají různých narativů na vytyčeném kontinuu. Její uchopení autobiografičnosti/autofikčnosti je vědomě plastické a klade si za cíl zachytit nejen stav, ale i proces vývoje a jeho rozličné podoby. Její přístup je deklarovaně interdisciplinární, Fonioková sahá k nástrojům rozmanitých odvětví psychologie, hlásí se ke konstruktivistickým teoriím, ale vlastní analýzu primárních zdrojů ukotvuje v naratologii. Toto textostředné pojetí se potom v praxi jeví jako šťastné, protože se k obecným závěrům psychologizujícího či antropologizujícího charakteru propracovává skrze dílčí poznatky vycházející ze samotného textu a jeho výstavby.

Po úvodu věnovaném tradičním i současnějším pojetím autobiografie autorka knihu člení do čtyř kapitol, které v podstatě ohledávají různé aspekty literární konstrukce identity, jež různými způsoby problematizují představu tradiční autobio-

1 Soukupová, Klára: *Vyprávět sám sebe. Teorie autobiografie*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2021, s. 25

2 Tamtéž, s. 39.

3 Goethe, Johann Wolfgang: *Z mého života. Báseň i pravda*. Academia, Praha 2021, s. 17.

grafičnosti. První kapitola se hrubě řečeno zabývá rolí psychologie a paměti, druhá rozebírá význam kultury, třetí se nejpřísněji věnuje časovým perspektivám sebevyprávění a jejich naratologickým nuancím a čtvrtá je věnována pojmu autofikce. Každá kapitola sbírá množství sekundární literatury, již pak názorně uplatňuje při interpretaci vybraných děl.

Monografie do našeho literárněvědného prostředí přináší velké množství užitečných konceptů. Tato zásluha má ale také svá úskalí. Zejména při četbě první kapitoly text občas působí dojmem, jako by spíše kumuloval různé koncepce, než aby je hlouběji propracovával nebo v nich dělal pořádek. To je zřejmě dáno i skutečností, že autorský hlas je občas až příliš upozaděný. S přimhouřeným okem samozřejmě pořádek můžeme tvrdit, že je dobře, že je nám předestřeno tolik možností, ale takto musí čtenář vykonat o něco větší množství práce, než by bylo v ideálním případě nutné. To se týká i primární literatury — v první části kapitoly si autorka vytyčuje cíl zabývat se dílem Maxe Frische, ale potom dokládá své teze příklady z mnoha jiných literárních textů, které mají dokazovat spíše nepřekvapivé představy o narativní konstrukci identity a nespolehlivosti paměti. Bohatství myšlenek je tedy v některých částech vykoupeno určitým dojmem povšečnosti a namátkovosti. Jedná se však spíše o stylistický než vyloženě obsahový problém a při pohledu na celek vyniknou převažující pozitivní stránky.

Rozklad možností psaní — i čtení — o sobě vrcholí v poslední kapitole věnované autofikci. Vzhledem k popularitě autofikčně stylizovaných textů v současné době se tato část knihy jeví jako klíčový přínos české literární teorii. Autorka zdůrazňuje unikátnost tohoto fenoménu a označuje jej za kluzkého úhoře. To se může jevit poněkud alibisticky. Pochybnost však brzy vyvane, protože Foniokové se daří stručně a výstižně představit jeho genezi, respektive spíše genezi autorské potřeby — rozvíjející se zejména od sedmdesátých let 20. století — problematizovat určité rigidní představy, jako například přesvědčení, že autobiografii je možné považovat „za literaturu faktu, která může sloužit jako neproblematický zdroj informací o minulosti“ (s. 178). V přemýšlení o autobiografii totiž začaly výrazně vystupovat do popředí koncepty jako subjektivita, relativita, konstruovanost či performativita. Jak také Fonioková shrnuje, „tento vývoj zpochybňuje hluboce zakořeněnou představu, že autobiografie a fikce jsou vzájemné protiklady a že mezi nimi existuje pevná hranice“ (s. 180). Trochu vyhoceně by se pozice Zuzany Foniokové dala shrnout tak, že pakliže konstruktem je již popisované Já, těžko může autobiografický text referovat k něčemu vnějšimu, co teprve sám ustavuje: „Autobiografickou ‚pravdu‘ nepředstavuje výčet událostí, nýbrž jejich interpretace v kontextu celku života, nutné z pozice přítomnosti“ (s. 180). Někde tady se zastavuje Soukupové koncepce pozicionality.

Pokud je tedy *autobiografie*, jež se má navíc vyvíjet v doteku s románem a zejména s bildungsrománem, možná již od Goetha spíše „fikcí“, či „literaturou“ v tom smyslu, že usiluje spíš o symbolickou *pravdu* nežli o faktickou *pravdivost*, k čemu pak potřebujeme termín *autofikce*? Za východisko argumentace si autorka volí mezeru mezi autobiografickým a fikčním: „Propustnost mezi autobiografickým a fikčním ovšem neznamená, že by neexistovaly narativy a textové strategie, které s konvencemi těchto rámců manipulují natolik, že produkují hybridní text, jenž nelze smysluplně interpretovat jako autobiografii ani jako fikční román. Nejistotu, kterou autofikční narativy u čtenářů často vyvolávají, naopak můžeme vnímat jako potvrzení odliš-

nosti autobiografie a fikce, respektive způsobů jejich čtení“ (s. 184). Zároveň se však v odkazu na Claudii Gronemann vymezuje proti pojetí autofikce jakožto žánru, který by zaplňoval mezeru mezi románem a autobiografií. Za problematickou považuje, jak už jsme naznačili výše, samotnou představu žánru. Navrhuje proto autofikční praxi chápat jako „způsob vyprávění nebo rétorickou strategii využívanou napříč žánry a médii“ (s. 202). Od Zipfela přebírá ideu oscilace mezi autobiografickým a fikčním paktem a klade důraz na explicitní ambivalenci instrukcí ke čtení: „Stěžejní však zůstává nejednoznačnost instrukcí ke čtení ve vztahu k zarámování textu jako fikční nebo nefikční, přičemž tato nejednoznačnost nevzniká náhodou nebo nedopatřením, ale je součástí rétorické strategie textu“ (s. 203).

Fonioková si pro své plastické vymezení autofikce navíc vyhradzuje jistou synchronní i diachronní tekutost. Autofikční psaní se totiž může lišit jednak podle toho, na kterou dimenzi ve své hraničnosti klade důraz, jednak podle toho, jak se „žánrové“ tendence a konvence — a s nimi čtenářská očekávání — proměňují v čase. Jistou ironií celého projektu je, že mimo jiné díky rozvoji pojmu autofikce se posunulo také vnímání autobiografie, která začala absorbovat i některé méně tradiční postupy spojované původně právě s autofikcí a tak ji vytlačovat z jejích pozic. Jinými slovy se snad dá říct, že autofikčnost je v jistém smyslu avantgardní varianta autobiografičnosti. Osobně se mi tak největším přínosem knihy Zuzany Foniokové a zároveň celé diskuse vztahující se k dichotomii autobiografie/autofikce jeví možnost historizace vývoje teoretické debaty o psaní o sobě a zároveň vlivu, kterou měla na produkci vlastních textů a její proměňující se konvence. Důležitou součástí čtenářského zážitku se tím stává váhání pramenící ze signalizované nerozhodnutelnosti epistemologického statusu textu, jež v důsledku zasahuje svět daleko za hranicemi textu i jeho paratextů.

Ve snaze zachytit další úroveň procesu posunů mezi autobiografie a autofikce autorka razí pojem *metaautobiografická autofikce*, rozpracovávaný na příkladu románů Davida Eggerse a Jana Němce. Fonioková jeho existenci obhajuje následovně: „Ačkoli autofikční modus v sobě velmi často zahrnuje implicitní komentář k autobiografickému vyprávění, u metaautobiografického podtypu autofikce se tato složka dostává do popředí“ (s. 211). Z předcházejících odstavců recenze a citované pasáže by mělo být patrné, že tuto strategii uplatňují podle autorky autofikce obecně, nejedná-li se dokonce o jednu z jejich klíčových vlastností. Zároveň ji do jisté míry začínají rozvíjet i některé inovativnější a hravější autobiografie. Jako by tedy autofikce musela neustále ustupovat před stále experimentálnějšími autobiografiemi. Před sloučením konceptu metaautobiografie a autofikce je, domnívám se, zapotřebí nejprve podrobněji popsat jejich rozdíly a meze. Na základě četby se zdá, že v samém základu autofikčního projektu není implicitní komentář k autobiografickému (sic!) vyprávění, ale rovnou komentář explicitní (viz Doubrovský). Pokud tutéž strategii uplatňuje i metaautobiografie, pak za klíčový rozdíl bych osobně považoval to, že ačkoli metaautobiografie i autofikce obě zahrnují explicitní komentář k autobiografickému vyprávění, metaautobiografie pracuje pouze s autobiografickým paktem, kdežto autofikce těžší z oscilace mezi paktem autobiografickým a fikčním. O tom ale řeč není, takže metaautobiografičnost pouze zdvojuje parametr explicitního komentáře k vyprávění, který je již obsažený v pojmu autofikce. V tomto rozporu podle mého spočívá neudržitelnost metaautobiografické autofikce. Druhotným odvozením od pojmu autobiografie se z ní totiž stává rekurzivní termín.

Bez ohledu na samotný pojem, pod jehož hlavičkou Fonioková analyzuje díla, která tomuto pojetí odpovídají, se autorce daří ukázat produktivitu metodologie rozpracovávané na půdorysu celé knihy. Zvláště inspirativní je, jak se jí daří propojit autorskou sebestylizaci v samotném textu a — autentických či opět explicitně stylizovaných — paratextech se sebestylizací, která text přesahuje, zejména v souvislosti s medializací společnosti a individuální identity. V důsledku je schopná názorně zachytit a objasnit proměny strategií psaní o sobě a některé jeho málo intuitivní, ale podstatné paradoxy, například že explicitně konstruovanější texty mohou být čteny jako v jistém smyslu autentičtější či pravdivější než texty, které svou konstruovanost zastírají. V tomto pojetí se literární dílo, které o životě konkrétní osoby vypráví v různých modech pohybujících se na škále fikčnost — faktualita, stává součástí intermediaální cirkulace narativů. (Názorným příkladem je série příspěvků *Nina vrací úder* na sociální síti Facebook, která z perspektivy postavy Niny z knihy *Možnosti milostného románu* Jana Němce satiricky reagovala na sexistická schémata v knize obsažená a nakonec musela být ze sítě odstraněna.)

Vraťme se na začátek. Citace z Goethova životopisu ilustruje, že hra básnění a pravdy, faktuality a fikce, je součástí autobiografického psaní dlouhodobě. Přestože monografie *Od autobiografie k autofikci* Zuzany Foniokové obsahuje několik sporných míst, zdařile ukazuje, že řada termínů jako dokumentární psaní, autobiografie, metaautobiografie, autofikce, bildungsroman a román se neliší vztahem k předpokládanému světu, ale jedná se o škálu vyprávěcích modů, které se všelijak větví a srůstají a liší se především mírou vypravěčské stylizace. Při pohledu z větší dálky nám autorka ukazuje, jak se zbavit scientistické touhy po senzaci „skutečných událostí“, která se stále zdá čtení psaní o sobě dominovat, ve prospěch čtení fascinovaného nepřebornými možnostmi mísení jednotlivých (re)konstrukcí vlastní osoby a (sebe) stylizací.

Možná pak dokážeme lépe porozumět trochu nečekanému závěru knihy, který je inspirovaný buddhistickou psychologií. Podle něj vede přílišná fixace na konkrétní narativ vlastního života k pocitům existenciální úzkosti. Čtení autobiografií, autofikcí a podobných narativů nám však může pomáhat nacházet určitou otevřenost vůči procesům, které naše Já utváří. Dovolím si spekulaci posunout a tvrdit, že nezáleží pouze na tom, že tato díla čteme, ale jak je čteme. Kniha Zuzany Foniokové je poučným průvodcem pro všechny, kteří hledají nové způsoby, jak v éře individua/identity/selfie číst rozmanité druhy sebestylizace, jak je rozkládat a sestavovat, jak se tím pohybem v nejlepší slova smyslu bavit a nechat unášet, a třeba ze sebe někde po cestě na chvíli setřást představu vlastního Já, které je možná ještě větší fikcí, než si chceme připustit.

AD:

Zuzana Fonioková: *Od autobiografie k autofikci. Narativní strategie vyprávění o vlastním životě*. Host, Brno — Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2024. 278 s.

